

Мораль і політика: теорія відносин

Вікторія ХАЛАМЕНДИК,
доктор філософських наук,
завідувач кафедри філософії
та релігієзнавства Карпатського
університету імені Августина Волошина
(м. Ужгород)

*Щоб перемогти,
ми мусимо мати не тільки силу матеріальну,
але перш за все силу моральну.*

В'ячеслав Липинський

Кожного четверга 3-й канал національного радіо «Культура» запрошує слухачів на авторську програму Леся Танюка «Політика й мораль». Зазвичай в ефірі точаться розмови про ті політичні події, що відбуваються «тут і зараз», про лідерів політичних партій, про майбутні вибори, про моральність чи неморальність влади й опозиції тощо. Політика породжує гостроту моральних колізій.

10

З одного боку, ще Арістотель стверджував, що людина є «істотою політичною» – політичні події, новини, мов магніт, притягують нас до газет, радіо або екрана телевізора. З другого – поширеним є стереотип, що політики – люди непевні, що політика – це «брудна справа», «брудні ігри». Безперечно, політика багато в чому залежить від конкретно-історичних і цивілізаційних умов, від панівних у суспільстві ідеологій, моральних та релігійних норм, від рівня розвитку самої людини, її світорозуміння й культури. Тож, якими є самі людина, суспільство, які в ньому панують політичні інститути, норми й традиції – такою є й політика загалом. Адже термін «політика» (давньогрец. *politika*) ґрунтується на поняттях, пов'язаних з державою, владними відносинами, наукою управління людьми й суспільством: «поліс» (місто-держава), «політес» (громадянин), «політікос» (державний діяч).

Найважливішим «виміром» політики, критерієм її ефективності є мораль – форма суспільної та індивідуальної свідомості. Це сукупність моральних вимог (висловлених у нормах, принципах, категоріях та ідеалах), на основі яких суспільство й особистість оцінюють людську поведінку та явища соціального й духовного життя. Моральні норми санкціонуються не владою держави, а силою звичаїв та суспільної думки, формуючись у моральній свідомості суспільства стихійно, а не в результаті

спеціально виданого закону. Їх прагне зрозуміти й застосувати як теоретична традиційна етика, так і політика.

Метою запропонованих роздумів є філософське осмислення відносин моралі й політики. Для досягнення мети застосуємо ретроспективний, ситуативний та перспективний методи, поєднавши їх, що дасть змогу простежити історично зумовлені тенденції розвитку моралі й політики та визначити перспективи їх взаємовідносин.

І мораль, і політика – це організаційні, регулятивні, контрольні сфери суспільства, але їхнє існування й функціонування істотно різняться. В сучасному розумінні політикою є наука про можливості держави, інститутів влади оптимізувати, погодити, збалансувати інтереси людей, забезпечити на цій основі стабільну соціальну згоду, «нормальний» розвиток суспільства. Таке розуміння політики свідчить про необхідність етичного заміру політичних програм, суспільної моральної експертизи політичних платформ, запровадження моральних критеріїв у діяльність політиків, дотримання принципів політичної етики. У протилежному разі суспільство ніколи не позбавиться практики вульгарного політиканства, влади бюрократії, панування політизованого прагматизму.

Теоретична етика оцінює явища політичного життя як відповідні або невідповідні моральним принципам, оскільки для етики моральні принципи є вічними. Політика завжди

відбувається в історії, «тут і зараз». Отже, йдеться про вічність і сьогодення, про сталість і динаміку – мораль може так чи інакше характеризувати політичну дію, перебуваючи водночас поза нею; може обмежувати політику, волю безконтрольної політичної дії, тому політика часто прагне звільнитися від неї.

Про характер співвідношення моралі й політики протягом останніх десятиліть дискутували відомі західні мислителі Зб. Бжезінський, Ю. Габермас, О. Геффе, Е. Левінас, П. Рікьор, Р. Рорті, російські – Г. Водолазов, О. Дробницький, Ю. Ірхін, Б. Капустін, О. Оболенський, вітчизняні – А. Гордієнко, С. Кошарний, В. Кремень, В. Пазенок, Л. Ситниченко, Т. Тимошенко та інші. Але суперечність поглядів на співвідношення політики й моралі має свою передісторію.

В європейській думці співвідношення політики й моралі представлене концепціями давньогрецького філософа Арістотеля та італійського політичного діяча й мислителя епохи Відродження Нікколи Мак'явеллі. Згідно з Арістотелем, мораль (етика) і політика – це єдина галузь практичного знання, гармонійна єдність «філософії, що стосується людських справ», оскільки опікується питаннями виховання доброчесності й звичаїв гідного життя заради досягнення щастя і блага. Етика розглядає ці питання в аспекті природи окремої людини, політика – в аспекті громадського життя поліса (античного

міста-держави). І в політиці, і в етиці стрижневим є мотив спілкування між людьми: «Усяке ж спілкування організується заради якогось блага (адже будь-яка діяльність передбачає благо) <...> до найвищого з усіх благ прагне те спілкування, що є найважливішим з усіх й обіймає собою всі інші спілкування. Це спілкування й називається державою або спілкуванням політичним» [2, с. 441].

Згідно з прагматистом, імморалістом Н. Мак'явеллі, мораль – це лише інструмент, яким досвідчений політик повинен уміти спритно і вчасно користуватися. У відомому трактаті «Державець» («Князь», «Правитель», італійською – «*Il principe*») Н. Мак'явеллі конструює постать індивідуального політичного діяча, який існує в атмосфері не спілкування, а інтриг, підступів, воєн. Такий діяч ґрунтується «сам на собі», у вчинках, виходячи «із себе»: «владар повинен здаватися милосердним, вірним, людським, щирим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб за потреби він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки» [6, с. 434]. Категорії помислу, задуму, мети, повсякчасний клопіт про їхню ефективну реалізацію підтверджують характеристику державця як своєрідного загального типу «суб'єкта дії» у політичній галузі, налаштованого використовувати людей і їхні моральні цінності як будь-які предметні ресурси, аби тільки ціль була того вартою.

Німецький філософ і мораліст І. Кант через два з половиною століття після смерті Н. Мак'явеллі суворо заборонив підходити до принципів моралі з точки зору емпіричної корисності, так само як і перетворювати людину на засіб для будь-яких цілей. За Кантом, кожна людина має «практичний розум», тобто здатність розуму в будь-який момент інформувати її про те, що є добром, а що – злом із точки зору моралі. Остаточне формулювання категоричного імперативу Канта таке: чини так, щоб людство – як у твоїй особі, так і в особі кожного іншого – було тобі потрібне завжди як мета, і ніколи лише як засіб [3].

І. Кант не дозволяє використовувати іншого для своїх цілей, бо кожен є ціллю в собі. Але йдеться не лише про сторонніх, самого себе також не можна використати як засіб досягнення якоїсь мети. Що ж робити в такому разі людині в політиці? Адже за своєю суттю остання є діяльною репрезентативною, пов'язаною з представництвом інтересів певних груп. Через це перед політиком постає альтернативне питання: йти йому безпосередньо за власними уявлен-

нями про належне й справедливе чи за інтересами групи або партії, які він репрезентує? В реальному політичному житті ця альтернатива дається взнаки, оживлюючи «мораль подвійних стандартів».

Отже, І. Кант започаткував історичний тип автономної моралі – простої і суворої, без політичних хитрощів і мудрувань. Однак історія має чимало концепцій автономної політики, вільних від моральних «упереджень», що наслідують парадигму Н. Мак'явеллі. Приміром, Макс Вебер у доповіді «Політика як покликання і фах» (1918 р.) констатує: «Хто хоче займатися політикою взагалі і зробити її своїм єдиним фахом, має усвідомити дані етичні парадокси й свою відповідальність за те, що під їхнім впливом вийде з нього самого. Він, я повторюю, сплутується з диявольськими силами, котрі підстерігають його під час кожної акції насильства» [7, с. 62–63]. Сам Вебер чимало зробив для утвердження парадигми автономної політики на початку ХХ століття – виправданням «законного» насильства як «специфічного» засобу державної влади, апологією відносин панування й примусу, запровадженням принципу свободи від ціннісних суджень стосовно соціального життя тощо.

У політиці, як і в будь-якій іншій сфері суспільного життя, процес формування та реалізації інтересів первісно пов'язаний з моральним вибором людини, її уявленнями про справедливість, кордони свободи та межі рівності, взаємовідповідальність у відносинах із політичними інститутами. Тому політика споконвічно поєднує в собі дві різні системи координат, системи оцінок та орієнтації людини у відносинах із державною владою: користі та моральності. Тут варто згадати утилітаристську концепцію моралі, яка має неабияке значення для політики. Зазвичай утилітаризм насаджується тоталітарним суспільством споживання, виступаючи його надійним засобом захисту. В цій етичній теорії критерієм моральності вчинку є принцип корисності. Теоретична етика може претендувати на те, щоб пропонувати політиці якщо не зміст, то хоча б межі дозволеного і мету. Однак, оскільки закони моралі розуміють як щось зовнішнє стосовно політики та далеке від неї, покладається можна лише на «моральних політиків» (І. Кант). Водночас «моральний політик» – це новоєвропейський міф на кшталт платонівського «філософа-царя».

Д. Юм підкреслював, що «політичні письменники як максимум встановили, що під час продумування будь-якої системи правління і визна-

чення конституційних стримувань та форм правління в кожній людині треба припускати шахрая, який не має у своїх діях жодної мети, окрім особистого інтересу» [5, с. 8]. Розуміючи, що чесні люди трапляються в житті, в тому числі й серед політиків, Юм вважав: політика має будуватися на загальних правилах, якими в політиці є гра егоїзмів. Політика – це можливість зробити так, щоб егоїзми слугували «загальному благу», оскільки, за Арістотелем, «бажаним (*agap loii*), зрозуміло, є і [благо] однієї людини, але прекрасним та божественним є благо народу й держав» [1, с. 794].

Силою дії егоїзму є наші потреби та інтереси, які мають тенденцію постійно зростати та трансформуватися. Тому пристойність політики, її спрямованість до «суспільного блага» забезпечується лише нами, тобто окремими «я». Кожна людина є егоїстом, таким само, як і політик, з різними обсягами ресурсів (владних, економічних, інтелектуальних та інших) для задоволення власних апетитів. Мораль у «нас» слабо протистоїть егоїзму. Крім того, ми є учасниками процесу «політики задоволення апетитів». У міру своїх сил (прохання, вимоги, шантаж тощо) ми також прагнемо отримати «свою» долю суспільного багатства. Така ситуація особливо очевидна під час виборчих перегонів.

Цікавими щодо цього є одкровення нинішнього президента Америки Барака Обами, його думки про відродження американської мрії. Згадуючи свої зустрічі з виборцями під час балотування в Сенат США, він пише, що був здивований скромністю та схожістю сподівань людей: «Більшість думали, що робота, якщо її шукаєш, повинна бути такою, аби забезпечити прожитковий мінімум.

Дати 27 лютого 1990

Вацлав Гавел та Михайло Горбачов уклали договір про виведення радянських військ із Чехословаччини.

Реалізація цього документа вважається головним досягненням чехословацької зовнішньої політики в перший рік президентства Гавела. Його безкомпромісна позиція стосовно військовиків, котрі «тимчасово» затрималися на чужій землі ще з серпня 1968-го, несподівано зустріла цілковите розуміння радянського керівництва. Угода, на реалізацію якої понад два десятиліття чекали чехи та словаки, поклала край принизливому для обох країн становищу. Гавел і Горбачов також підписали Декларацію про відносини між обома державами.

Сверджували, що людина не повинна заявляти про свою неспроможність тільки тому, що занедужала. Переконували, що кожна дитина повинна здобути справді якісну освіту, а не балаканину, а потім мати можливість навчатися далі, навіть якщо її батьки небагаті. Усім хотілося захисту від злочинців і терористів; усі бажали свіжого повітря, чистої води, спілкування з дітьми. А на схилі віку всім хотілося гідної пенсії й поважного ставлення до себе» [8, с. 11–12].

Важливим для Б. Обама і для американців є переконання в тому, що американська нація має гідність, вона наслідуює такі ідеали й цінності, які не дають заспокоїтися совісті, живучи в серцях більшості. Коли читаєш книжку про відродження американської мрії, спадає на думку порівняння із сучасними українськими реаліями. Що наслідуює і сповідує молоде покоління українців, яке не знало тиску тоталітарної системи? Чи маємо ми національну ідеологію, яка конче потрібна для виховання національних гідності, ідеалів та цінностей? Відповіді на ці запитання буде подано в подальших наших публікаціях.

А в контексті цієї статті, ґрунтуючись на викладених вище думках, можна створити таку схему: «Я» маю особисто («Ми» – суспільно) відповідати за можливість (або неможливість) задоволення інтересів, потреб і з огляду на свою індивідуальну рефлексію брати на себе обов'язок здійснювати моральні вчинки. Лише тоді, коли людина відчуває, що її обов'язком є дотримання закону моралі, можна говорити про моральний учинок. До речі, іноді етику Канта називають етикою обов'язку. У «Критиці чистого розуму» він написав: «Практичні закони, оскільки вони водночас стають суб'єктивними підставами вчинків, тобто суб'єктивними засадами, називаються максимами. Оцінка моральності з погляду її чистоти й наслідків відбувається відповідно до ідей, а дотримання її законів – відповідно до максим» [4, с. 460]. Отже, маємо ще одне формулювання категоричного імперативу – завжди чини так, щоб максима твоєї поведінки могла завдяки твоїй волі стати загальним законом природи. Закон моралі постає таким само абсолютним і всезагальним, як і причинний зв'язок. Його неможливо довести розумом, але й нікуди від нього не подінешся. Описуючи закон моралі, Кант, по суті, описує людське сумління – ми не можемо довести те, що підказує нам совість, ми це просто знаємо.

Зважаючи на викладене, спробуємо визначити мораль, спираючись на її розуміння І. Кантом. По-перше, мораль є внутрішнім переконанням суб'єкта, яке формується в процесі саморефлексії і якого він дотримується незалежно від зміни обставин життя. Здатність розрізнати

добро і зло, за Кантом, є вродженою, тому кожен дотримується універсального закону моралі, який має абсолютну чинність і є «формальним», оскільки стоїть понад усяким досвідом. Отже, суб'єкт є вільним від обставин. По-друге, суб'єкт співвідносить себе (як «особливе») із «усязагальним» – тим, що є універсальним правилом «для всіх» і бере це правило за закон своєї власної суті. Мораль постає прагненням єдності «всезагального» та «особливого», єдності універсального правила для всіх і максими «мого» і «твого» вчинку. Така єдність є вимогою, пред'явленою собі і «світові», та виступає для суб'єкта обов'язком. По-третє, мораль є переконанням, прагненням, усвідомленням та здійсненням обов'язку (моральної дії). Це сфера особистої відповідальності, яку не може бути знято жодними емпіричними обставинами та міркуваннями. По-четверте, мораль є рушійною силою вчинку. Аби назвати вчинок справді моральним, він мусить бути перемогою над самим собою.

Сьогодні в політичному житті України значне місце посідає утилітаристська концепція моралі, що є протилежною кантівському її розумінню. Люди, що ми їх маємо визнавати за політиків, сприйнявши відоме гасло «політика – це брудна справа» як своє особисте кредо, часто-густо поводяться так, начебто моральний закон писаний узагалі не для них. Політика може бути моральною й аморальною, але вона не може бути безморальною, оскільки завжди відтворює конкретні інтереси людей, має певні оцінні результати, використовує відповідні методи й засоби, здійснюється з різним рівнем професіоналізму. Через значущість свого функціонування і його наслідків політика завжди була, є й буде сферою особливо значущої моральності й особливо небезпечної соціальної аморальності. Без союзу з мораллю політика втрачає свою мету, відповідальність, без яких вона може перетворитися на антигуманний механізм завоювання й збереження влади, на знаряддя поневолення людей, а не їх звільнення та захисту.

Як зазначав Вацлав Гавел, «істотні цілі життя природно присутні в кожній людині. Кожному властиве якесь прагнення до законної гідності, людяності, моральної цілісності, вільного вираження буття й свідомості, трансценденції стосовно всього світу досвідів. Одночасно кожна людина може тією або іншою мірою пристосуватися до життя в неправді. Кожен може піддатися вульгарній тривіалізації людського в ньому або в ній, а також утилітаризму <...> Це означає щось більше, ніж простий конфлікт двох наших ідентичностей. Це щось набагато гірше: це – виклик самому поняттю (людської) ідентичності» [5, с. 366].

Ідентичністю є усвідомлення власної причетності до людського роду, загальнолюдських цінностей. Сьогодні необхідність використання моральних критеріїв у політиці диктується й міркуваннями глобального масштабу. Екологічні катастрофи, найгостріші міжнаціональні конфлікти, голод, кризовий стан культури, нескінченні війни та кровопролиття – всі ці негативні реалії роблять сумнівним саме існування роду людського на планеті Земля. Тому науковці ведуть мову про нову «глобальну» політику, головним імперативом якої є визнання людського життя, свободи особи, її права на гідне життя. Донині підставою щирої політики були й залишаються правила моральності й честі.

Моральне виховання як складова морально-політичного чинника певною мірою впливає на будь-яку сферу соціальної діяльності і спілкування людей, зумовлюючи виникнення необхідної моральної атмосфери в суспільстві, особливого мікроклімату в колективі, що за відомих обставин може значно змінювати характер учинків. Моральне виховання – сукупність цілеспрямованих, планомірних, активних, спеціально організованих впливів на свідомість і поведінку людини, що водночас із самовихованням формують індивідуальну й колективну систему етичних понять, моральних переконань, схильностей, почуттів, рис характеру і моральних звичок поведінки для того, щоб поняття справедливості, рівності, гідності, добро, щастя не залишалися цінностями тільки свідомості, а перетворювалися на імперативи діяльності політиків, державних структур, втілювалися в «оптимально» можливому вигляді в життя.

Як свідчать психологічні дослідження, з 18 до 22 років процес формування самосвідомості та самоідентифікації відбувається щонайактивніше. Це час, коли молода людина обирає свій життєвий і професійний шлях. Представники саме цієї вікової категорії йдуть у політику, тому, аби взаємодіяли політика й мораль, завданням держави є моральне виховання й навчання молоді в національному контексті. Самоідентифікація індивідів у національному контексті відбувається через рідну мову, релігію, етичні норми, культурну спадщину, які закріплені в єдиній системі політичних та громадських організацій держави. Подальші зміни національної ідентичності є вже не так її формуванням, як трансформацією, що залежить від соціально-політичних, економічних та інших сфер життєдіяльності людини. Значення для України має національна ідентичність, що визначається як процес ототожнення, уподібнення себе до певної нації. В особистості з'являється суб'єктивне відчуття належності до національної

спільноти, прийняття її групових норм і цінностей. Значення набуває мовний простір, порівняно правдива (об'єктивна) історія, релігійні цінності, які є за своєю суттю загальнолюдськими.

Політик, який виховується на моральних принципах, ніколи не дозволить собі й оточенню бути байдужим до загальнонаціональних, загальнодержавних, загальнолюдських проблем. Згадаймо слова американського поета Річарда Еберхарта, що стали крилатими: «Не бійся ворогів, у найгіршому разі вони можуть тебе вбити, не бійся друзів – у найгіршому разі вони можуть тебе зрадити. Бійся байдужих – вони не вбивають і не зраджують, але з їхньої мовчазної згоди існують на землі зрадництво й убивство».

Беручи до уваги викладене, доходимо таких висновків.

По-перше, моральні норми (вимоги, що регулюють поведінку людей через загальні приписи та заборони) прагне зрозуміти й застосувати як теоретична традиційна етика (статично), так і політика (динамічно). В міру усвідомлення суспільством своєї цінності, загострення проблеми виживання людства, проблеми, багато в чому породженої саме зростаючими суперечностями між політикою та мораллю,

пошук шляхів синтезу політики та моралі стає дедалі нагальнішим завданням. Незважаючи на реальні перешкоди, домінуючі стереотипи та упередження, суспільство прагне зробити політику моральною, а мораль – практичною, дієвою. Це зовсім не означає розчинення моралі в політиці, втрати її функцій контролю у ставленні до політики, оскільки цілковите підпорядкування моралі політиці сприятиме зневаженню свободи й гідності людини.

По-друге, суспільство має усвідомити, що подальший його розвиток можливий лише за умов виховання, освіти й дотримання моралі, що переборює утилітаризм. Допомогти в цьому можуть ідеї Арістотеля та І. Канта, які й сьогодні є злободенними. Мораль є складовою індивідуального світогляду, тому для особистості вона багато в чому визначає картину соціально-політичного світу.

По-третє, сьогодні постає необхідність морально оздоровити політику шляхом розвитку культури загалом і політичної культури зокрема. Адже більшість проблем виникає внаслідок кризи культури, яку можна подолати не лише грошима, оскільки наші цінності і духовне життя мають значення не менше, ніж вальовий національний продукт.

Джерела

1. *Аристотель*. Никомахова етика // *Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика*. – М.: ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс»; Харьков: Фолио, 1999. – С. 793–1026.

2. *Аристотель*. Политика // *Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения*. – М.: ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс»; Харьков: Фолио, 1999. – С. 793–1026.

3. *Кант І*. Критика практичного розуму / Пер. з нім., примітки, післямова І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2004. – 239 с.

4. *Кант І*. Критика чистого розуму / Пер. з нім., примітки І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

5. *Капустин Б. Г.* Моральний вибор в політике: Учеб. пособие – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 496 с.

6. *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; *Державець* / Пер. з італ. А. Перепадя. – К.: Основи, 1998. – 492 с.

7. *Малахов В. А.* Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.

8. *Обама Б.* Дерзость надежды: мысли о возрождении американской мечты / Пер. с англ. Т. Камышиковой, А. Митрофанова. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 416 с.

Пам'ять

Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко і Президент України Віктор Ющенко під час церемонії покладання квітів до пам'ятного знака героям Крут на Аскольдовій могилі у Києві 20 січня 2010 року. Присутні вшанували пам'ять загиблих хвилиною мовчання.

Того ж дня під час заходів із ушанування пам'яті героїв Крут у Чернігівській області Президент України повідомив, що підписав указ про вшановування учасників боротьби за незалежність України в ХХ столітті. В. Ющенко зазначив, що відповідно до цього указу учас-

никами боротьби за незалежність України визнаються члени формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української держави Гетьманату, Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради й інших військових формувань, що боролися за незалежність України.

Він повідомив, що доручив Кабінету Міністрів розробити й подати до Верховної Ради законопроект, який визначив би статус учасників визвольної боротьби. За його словами, указ був підписаний 28 січня.

Як відомо, 20 січня 2010 року В. Ющенко підписав указ про присвоєння звання Героя України (по смертно) лідеру ОУН Степану Бандері «за незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву в боротьбі за незалежну Українську державу».

Фото Українформу.